

UDK: 316.356.2(497.5)"1914/1918"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 21.1.1999.

Struktura seljačke obitelji Prigorja i Hrvatskog Zagorja (1918.-1941.)

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se analizira preoblikovanje tradicionalne složene seljačke obitelji, koju se nekada nazivalo "zadrugom". Tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća ona se svojom strukturom i strategijom zapošljavanja članova prilagođava promjenjenim gospodarskim uvjetima: prodiru tržišne privrede i gospodarskim problemima koji su iz toga proizlazili.

1. Znanstveno istraživanje obitelji u Hrvatskoj

Nije bilo puno spornijih pitanja postavljenih pred upravna i zakonodavna tijela druge polovice 19. stoljeća no što je to bilo pitanje budućnosti tradicionalne seljačke obitelji, "zadruga". Žestoka sučeljanja, krajnje suprotna gledišta, desetljeća kontroverznih odluka, a možda ponajviše emocionalni pristup problemu, učinili su fenomen "zadruga", paradoksalno, pomalo tragičnim mitom naše nepromišljeno vođene modernizacije. U ocijeni da je, barem u odnosu prema "zadrugama", učinjen niz pogrešaka, s onovremenim se zagovornicima umjerenog načina i brzine njezinog uključivanja u modernizacijski proces slažu više-manje svi kasniji autori koji su iz bilo kojeg razloga dodirnuti ovu temu. Tradicionalna obiteljska struktura sa svojim osebnim načelom vlasništva, poretka i odnosa između članova postala je nacionalni mit, gospodarski problem ili spas, etnološka zanimljivost, historiografski izazov, a sve to potencirali su brojni još postojeći primjeri takvog življenja sve do danas.¹

¹ Iako ju se smatralo gotovo nestalom krajem prošlog stoljeća, a svakako s I. s.r., statistika pokazuje drugačije. Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, "Mijena strukture podiobe zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj 1895.-1931.", *Povijesni prilozi* 12, 1993., 238. Autorica prenosi podatak kako je na području Banovine Hrvatske 1939. postojalo još 110.000 zadruga s oko 850.000 članova, a većina ih je bila na području nekadašnje Vojne granice. Terenska istraživanja etnologa potvrđuju njihovo postojanje i danas, a jedan od razgovora vođenih u sklopu seminarskog istraživanja "Gospodarski razvoj Hrvatske kroz promjene u seljačkoj obitelji 1918.-1960." (1995/96) vođen je u složenoj obitelji Vincetić

Prvo bavljenje problemom obitelji kod nas nametnula je stvarna potreba reguliranja pravnih odnosa unutar nje, te između obitelji i šireg društva.² Naime, nakon početaka primjene građanskog zakonika na teritoriju Habsburške monarhije, pa time i Hrvatske, sredinom 19. stoljeća, jasno se pokazalo kako nove zakonske odredbe potpunoma protuslove dotadašnjem ustrojstvu obiteljskog života kod nas. Stoga je paralelno s dugotrajnom i na trenutke zaoštrenom diskusijom o opravdanosti postojanja tradicionalne složene obiteljske strukture, prozване nekako u to vrijeme "zadruga", tekao i proces pravničkih nastojanja da se segment običajnog prava vezanog uz nju kodificira i prihvati kao usporedni i priznati društveni ustroj.

Iz tih su razloga i prva sustavnija istraživanja našega sela potekla upravo od pravnika. Baltazar Bogišić svakako je najzaslužniji za prve obavijesti koje imamo o stvarnom životu i odnosima na selu sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Sakupljenu građu publicirao je u izvornom obliku, što su mu tada neki kritičari predbacili, a nama je danas radi toga informativnija nego da je iznio samo svoje zaključke.³ Njih je, uostalom, donio u drugim publikacijama, stječući zaslugu da je prvi upozorio kako uz "zadruge" o kojima se tada toliko govorilo, barem jednak značaj pripada inokosnim (nuklearnim) obiteljima. Svojim je radovima prvi izišao i pred svjetsku javnost.⁴

Problemom kodifikacije zadružnog prava bavio se niz pravnika i njihove su primjedbe, rasprave ili osvrti na zakone o zadrugama koji su donošani tijekom tri desetljeća, redovno objavljivani u *Mjesečniku Pravničkog društva* (od 1875.).⁵ Same je zakone sabrao i najsustavnije komentirao Dragutin Tončić.⁶ Pravnici su pokušali "zadruge" staviti i u širi povijesni okvir, objašnjavajući njihovo podrijetlo i uzroke nastanka.⁷

(Štitar, Županja; vodila Dubravka Hrček).

² Ovaj rad je za samostalno objavljivanje prilagođen dio doktorske disertacije pod naslovom *Gospodarske i društvene promjene u životu seljaštva sjeverozapadne Hrvatske između dva svjetska rata* obranjene 19.3.1998. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

³ B. BOGIŠIĆ, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga*, Zagreb 1874.

⁴ B. BOGIŠIĆ, "D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates", *Revue de droit international et de législation comparée*, no. 4, Bruxelles 1884. Rasprava je objavljena iste godine kao *De la forme dite inokosna de la famille rurale*, Paris 1884., a u prijevodu kao *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*, Beograd 1884.; B. BOGIŠIĆ, *O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi*, Beograd 1893.

⁵ O istraživanju običajnog prava pisala je V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, "Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća", *Etnološka tribina*, 13-14, 1984., br. 6-7, 51.-69.

⁶ D. TONČIĆ, *Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugama i Zakon od 30. travnja 1902. o promjeni odnosno nadopunjenju nekih ustanova Zak. od 9. svibnja 1889. o zadr.*, Zagreb 1902.; Isti, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe k Zakonu od 9.V.1889. o zadrugama i zadružnoj noveli od 30.IV.1902.*, Zagreb 1925.

⁷ I. STROHAL, *Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1907.; Isti, *Postanak i vrijednost sada valjanog zakona o zadrugama u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1908.; V. KRIŠKOVIĆ, *Hrvatsko pravo kućnih zadruga. Historijskdogmatski nacrt*,

Potkraj prošlog stoljeća važan je doprinos poznavanju zadruga dala i statistika, prije svega Milovan Zoričić, koji je prvi pokušao kvantificirati proces njihova raspadanja, a svoje je rezultate prezentirao i izvan Hrvatske.⁸

Etnologija je druga pokazala zanimanje za sustavno istraživanje obiteljskog života na selu, u okviru njezinih općih interesa za narodni život i običaje. Glavna zasluga za građu koja je o tome sakupljena pripada JAZU, unutar koje je osnovan Odbor za narodni život i običaje JAZU i pokrenut zbornik u kojem su redovno objavljeni pristigli prilozi (*Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 1896.; dalje: ZNŽO). Svi osim opisa života u *Otoku* sastavljeni su prema izvanrednom upitniku kojeg je sastavio Antun Radić.⁹ Na žalost, većina građe koju je Akademija sakupila još uvijek nije objavljena.¹⁰

Djelokrug etnološkog interesa ostao je nepromjenjen sve do u novije doba, svodeći se na sakupljanje opisa pojedinih još postojećih zadruga.¹¹ Pokušaj sistematizacije dao je Milovan Gavazzi, ujedino autor jednoga od rijetkih priloga o zadrugama izašlih iz pera naših autora, koji je objavljen u nekom od međunarodnih časopisa.¹² Rad Dunje Rihtman-Auguštin predstavljao je značajan pomak od čisto deskriptivne obrade, jer se ona u svojoj analizi služila sociološkom metodom stvaranja modela i traženja otklona od idealnog (zamišljenog) obrasca ponašanja.¹³ U novije se vrijeme problemom obitelji bave Jasna Čapo-Žmegač i Valentina Gulin, a za povjesničare je posebno značajno to što se one pri tom služe metodama koje su razvili povjesničari obitelji, pa nema inače redovne teške prilagodljivosti (svojevrzne "nekompatibilnosti") ovih srodnih, ali ipak različitih društvenih znanosti.¹⁴

Zagreb 1925.

⁸ M. ZORIČIĆ, *Die bäuerlichen Hauskommunionen in der Königreichen Kroatien und Slavonien. Separatabdruck aus den Arbeiten des in Budapest 1894 abgehaltenen VII. internationalen Congresses für Hygiene und Demographie*, Budapest 1897.

⁹ J. LOVRETIĆ, "Otok. Narodni život i običaji", ZNŽO, II/1897., 89.-459.; III/1898., 26.-54.; IV/1899., 1. sv., 46-112. Objavljeno je kao monografija 1990. Radićev je upitnik objavljen kao: Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, ZNŽO, II/1897., 1.-88.

¹⁰ Objavljeno ih je osam (4 potpuna), dok je još 87 rukopisa s područja Hrvatske i Slavonije pohranjeno u Arhivu Odbora za narodni život i običaje (od toga 35 više ili manje potpunih).

¹¹ *Seljačke obiteljske zadruge 1. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće*, Zagreb 1960.; *Seljačke obiteljske zadruge 2. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće*, Zagreb 1992. Ima i više pojedinačnih opisa poput: S. PETR-MARČEC, "Zadruga Višnjjić, selo Globočec", br. 118 kod Ludbrega, *Muzejski vjesnik*, 4, 1981., 69-72.

¹² M. GAVAZZI, "The extended family in Southeastern Europe", *Journal Of Family History (JFH)*, Spring 1982, 89.-102.

¹³ D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984. Upozorila je etnologe i na vrijednost povijesnih izvora (npr. BIČANIĆEVE, *Kako živi narod*). Ista, O onim drugim knjigama o narodnom životu, *Etnološka tribina*, 6-7, 1984., 43.-50.

¹⁴ J. ČAPO-ŽMEGAČ, *Vlastelinstvo Cernik*, Zagreb 1991.; Ista, "Pogled etnologa na

U istraživanje obitelji uključili su se između dva svjetska rata i sociolozi. Analizirajući selo, ovaj problem je dodirnuo Slavoljub Dubić, ali najznačajniji je prilog svakako dala Vera Stein-Erllich.¹⁵ Građu koju je sakupila obradila je i objavila znatno kasnije, a njezina je knjiga, uza sve zamjerke, vjerojatno najveći istraživački poduhvat do danas.¹⁶

Svakako još treba spomenuti dva poslijeratna autora. Na osnovu višegodišnjeg istraživanja promjena u selu Jalžabet Juraj Hrženjak je objavio zanimljivu studiju tog sela kroz povijest, a Vesna Konstantinović-Čulinović pratila je promjene u obitelji u pojedinim selima različitih regija, dajući najznačajniji noviji prilog povijesti seljačke obitelji.¹⁷ Iako je posvećen pretežito suvremenim procesima na selu, časopis *Sociologija sela* (pokrenut 1962. godine) objavljuje povremeno i priloge s povijesnom tematikom.

Za razumjevanje šireg gospodarskog i društvenog okvira života na selu svakako su nezaobilazni radovi ekonomista Rudolfa Bičanića, koji je u svojoj analizi agrarne krize (1873.-1893.) i agrarne prenapučenosti (do II.s.r.) važno mjesto dao i promjenama u obitelji.¹⁸ Za gospodarsku su povijest važni još radovi Mije Mirkovića i Vladimira Stipetića.¹⁹

Napokon treba spomenuti i povjesničare, koji su se problemom obitelji počeli baviti razmjerno kasno. Povijest pravne regulacije zadruge do 1881. godine iscrpno je prikazao Dragutin Pavličević, a u zanimljivoj diskusiji o transformaciji zadruge poticajan je doprinos Igora Karamana.²⁰ Prva je novu

proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima", *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 50.-62.; Ista, "Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj", *Narodna umjetnost*, 33/2, 1996., 179.-196.

¹⁵ S. DUBIĆ, *Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva*, Križevci 1924.; Ista, *Sociologija sela*, Split 1941.; Vera STEIN-ERLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1971. Na temelju istog istraživanja donijela je zaključke o 4 kulturna utjecaja: srednjeeuropskom, mediteranskom, orijentalnom i plemensko-dinarskom. Ista, "Kulturne tradicije u ruralnoj Jugoslaviji", *Sociologija*, 15/1973, 3-4, 609.-617.

¹⁶ O. Supek-Zupan s pravom sumnja u model u smislu razvojnih stupnjeva. O. SUPEK-ZUPAN, "Utjecaj američke antropologije na rad Vere Stein-Erllich", *Revija za sociologiju*, 14/1984, 3-4, 325.

¹⁷ J. Hrženjak i suradnici, Jalžabet između prošlosti i budućnosti, *Sociologija sela* (dalje: SoS), 27/1989., br. 103-104, 1-131. V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, "Medimurska porodica nekad i sad", *Kaj*, 5/1972., 5, 73.-76.; Ista, "Procesi društvenog razvoja u selu Zaile na Papuku", *ZNŽO*, 49/1983., 151.-169.; Ista, "Promjene seoske porodice i običajnog ponašanja pri sklapanju braka", *SoS*, 21/1983., br. 82, 183.-197.; Ista, "Tradicijiski oblici kooperacija, utjecaji migracija i običajnih normi", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 23-24/1986-87., 241.-256.

¹⁸ R. BIČANIĆ, *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*, knj. 1., Zagreb 1936.; knj. 2., Zagreb 1939. (pretisak Zagreb 1996); Ista, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895*, Zagreb 1937.; Ista, *Agrarna prenapučenost. Gospodarska struktura Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.; Ista (i A. Mihletić, D. Štefek), *Najmužnije narodne potrebe*, Zagreb 1940.

¹⁹ M. MIRKOVIĆ, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb 1952.; Ista, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968. V. STIPETIĆ, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*, Zagreb 1959.

²⁰ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge I*, Zagreb 1989. Povodom

metodologiju u istraživanju povijesti obitelji upotrijebila Zdenka Janeković-Römer proučavajući obiteljske strukture u srednjovjekovnom Dubrovniku.²¹

Za razumijevanje obiteljske strategije, kako se naziva donošenje ključnih gospodarskih odluka, nezaobilazni su prilozi istraživanju problema sela Mire Kolar-Dimitrijević, koja je analizirala jedan od društvenih slojeva na selu (radnike-seljake), a u više radova preobrazbu sela širenjem industrijalizacije.²² Marijan Maticka istraživao je društveno i gospodarsko stanje na selu u dvadesetim godinama i u doba velike gospodarske krize, te promjene neposredno nakon II svjetskog rata (agrarnu reformu i kolonizaciju).²³ Središnje mjesto u istraživanju Zdenke Šimončić-Bobetko pripada provedbi, opsegu i utjecaju agrarne reforme na unutarnje migracije seljačkog življa između dva svjetska rata.²⁴

2. Cilj i metode istraživanja

U posljednja dva desetljeća povijest obitelji postala je, ne bez razloga, središnjim istraživačkim područjem društvene povijesti (*social history*, *Sozialgeschichte*), jer se kroz promjene unutar domaćinstva/obitelji, kao osnovne radne, potrošačke i životne zajednice, odražavaju kako širi društveni procesi, tako i sudbine pojedinaca. Stoga se potvrdila kao idealna spona koja veže makro- i mikropovijest.

objavljivanja knjige O. UTJEŠINOVIĆ-OSTROŽINSKI, *Kućne zadruge. Vojna krajina*, Zagreb 1988., organizirana je rasprava u kojoj su sudjelovali između ostalih i I. Karaman, D. Pavličević, V. Puljiz, D. Rihtman-Auguštin. Objavljena je u časopisu *Naše teme*, 33(10) 1989. Karamanova je diskusija objavljena pod naslovom: Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije, str. 2635.-2652., a Pavličevićeva: Pokušaj tipizacije kućnih zadruga, str. 2653.-2659.

²¹ Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994.

²² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Seljački nemiri na području sjeverozapadne Hrvatske u jesen 1920. godine", *Kaj* 17/1984., 1, 19.-27.; Ista, Položaj i borba radništva pregradskog kotara u međuratnom razdoblju (1918-1941), *Po dragome kraju. Pregrada i okolica*, "Kaj", Zagreb 1985., 95.-103.; Ista, "Poljoprivredno radništvo i radnici-seljaci na području Savske banovine od 1929. do 1939. godine", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP) 17 (3) 1985., 31.-58.

²³ M. MATICKA, "Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* (dalje: Radovi ZHP) 8, 1976., 277.-364.; Ista, "Neki elementi gospodarskog položaja seljaštva u doba velike privredne krize 1929-1935. godine", *Nastava povijesti*, 1978, 1, 29.-36.; Ista, "Poljoprivreda i seljaštvo u Hrvatskoj od 1918. do 1929. godine", *Nastava povijesti*, 1982., 1, 23.-35.; Ista, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, Zagreb 1990.

²⁴ Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, "Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918-1941)", *Povijesni prilozi* 8, 1988., 31.-76.; Ista, "Agrarne promjene u Đakovštini 1918.-1941. godine", *Povijesni prilozi* 10, 1991., 219.-247.; Ista, "Mijena strukture podiobe zemljišnih gospodarstava u Hrvatskoj 1895.-1931. godine", *Povijesni prilozi* 12, 1993., 229.-279.; Ista, "Selo u Hrvatskoj 1918.-1934. godine – gospodarski aspekt", *Povijesni prilozi* 13, 1994., 139.-178.

U svom sam se istraživanju koristila metodama povijesti obitelji, jer se upravo kroz nju mogla najbolje osvijetliti veza razmjerno poznatih gospodarskih procesa i gotovo nepoznatog života običnog čovjeka. Pošla sam od dva problema poznata iz literature: gospodarskog (agrarna prenapučenost) i društvenog (raspadanje "zadruga", odnosno transformacija tradicionalne seljačke obitelji).

Agrarana prenapučenost bila je najekstremniji pokazatelj razvojnih problema agrarne zemlje, što je bila Hrvatska između dva svjetska rata. Pitanje koje se postavlja pred nas bilo je stoga kako se organizira život u područjima izrazite agrarne prenapučenosti, u kojima je prema procjenama ondašnjih ekonomista stanovništvo na granici egzistencije. Pri tom materijalna kultura svakodnevnice (stan, odjeća, hrana) služi tek kao ilustracija ili pokazatelj promjena, a u prvom je planu bilo seljačko domaćinstvo, koje kao dinamična društvena grupa svojom strukturom, raspodjelom poslova i međusobnim odnosima reagira na širu društveno-gospodarsku situaciju.

Istražujući život obitelji (domaćinstva), nije se moglo zaobići problem "zadruga", jer se preobrazba tradicionalne obitelji uvijek spominjala kao posljedica društvenog razvoja i procesa modernizacije.

Kao područje istraživanja izabrala sam zagrebačko Prigorje i Hrvatsko zagorje, jer je upravo ovaj kraj bio poznat po izrazitoj agrarnoj prenapučenosti, a ujedino je jedna od regija u kojoj je u 19. stoljeću postojao zadržni život.

Kao vremenski okvir uzeto je razdoblje od 1918. do 1941. godine.

Istraživanje je većim djelom zasnovano na metodi usmene povijesti (*oral history*), odnosno na razgovorima vođenim sa seljacima rođenim 1906.-1930. godine (36 kazivača). Unatoč poznatim slabostima ova je metoda nezamjenjiva za proučavanje povijesti nižih društvenih slojeva, koji sami ne ostavljaju pisanog traga za sobom, a ono što o njima zapišu pripadnici školovane elite često je neobjektivno, tendenciozno, a svakako nepotpuno.²⁵

Izjave kazivača pokazale su se i kao jedini izvor za rekonstruiranje strukture obitelji, za koje se u drugim zemljama s dosta pouzdanosti može osloniti na župne knjige, tzv. *status animarum* (stanje duša). U svim župama u kojima sam bila, ove su knjige na žalost vođene tako da je iščitavanje sastava obitelji u određenom vremenu nemoguće. Vođene su naime bez prekida od prvih godina našeg stoljeća, pa do trenutka kada novi podaci jednostavno nisu više stali u pojedinu knjigu (negdje je to do iza II.s.r.), a i domaćinstva su ponekad započinjana proizvoljno (u doba kada su zapisana kao odvojena, još to nisu bila, ali je župnik pretpostavio kako će biti u budućnosti i jednostavno otvorio novu stranicu). Kao glavnu dopunu podacima dobivenim iz razgovora s kazivačima koristila sam zemljišne knjige.

²⁵ O ovoj je metodi kod nas pisano: M. MITTERAUER, "Ja u povijesti... povijest u Ja' Popularna autobiografika i obrazovni rad", *Otium*, 2 (1-2), 1994., 36.-47.; S. LEČEK, "Seljačka obitelj u Hrvatskoj. Metoda usmene povijesti (oral history)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (dalje: ZHP)*, 29, 1996., 249.-265.

3. Pojmovi: "zadruga", zadruga i složena obitelj

Povijesna "zadruga". U uvodnom je dijelu u najkraćim crtama spomenut društveni značaj diskusije o budućnosti "zadruga" u modernizacijskim promišljanjima i nastojanjima vodećih krugova. Prije nastavka potrebno je razjasniti zašto se u tekstu ovaj termin ponekad nalazi u navodnim znacima, a ponekad ne. Termin "zadruga" udomaćio se razmjerno kasno u Hrvatskoj, tek od sredine 19. stoljeća, i to samo u riječniku brojnih javnih djelatnika koji su pokušali dati svoj obol diskusiji o njoj, od kuda je ušao u upravne akte i pravnu terminologiju, a s vremenom postao opće prihvaćen povijesno-kulturološki pojam. Preuzet je pak od Vuka Karadžića, dok se u narodu, osim u našim najjužnijim krajevima, ne susreće.²⁶ Uvriježeno poimanje "zadruga" vjerojatno je najbolje izrazio Pavličević, po kojem je to "stara, patrijarhalna ustanova u kojoj živi više obitelji i naraštaja; ravnopravna zajednica života, rada, autarhične proizvodnje i potrošnje na zajedničkom imanju kojom rukovodi demokratski izabrani starješina, a upravlja skupština svih odraslih, punopravnih zadrugara".²⁷ Ovako predstavljena, "zadruga" je postala jedan od nacionalno-integracijskih mitova 19. stoljeća, a kao slavenska osobitost, budila je romantičarsko divljenje svojom prirodnom demokratskošću u razvijenijim europskim zemljama. Međutim, pozitivni stereotip se kroz vrijeme pretvorio u negativni, pa je u očima iole upućenijih "zadruga" postala istoznačnicom za zaostale oblike društvenog življenja koji još nisu dosegli zapadnoeuropski standard: nuklearnu obitelj.

Pravni pojam zadruga. Kao pravno određenje zadruga možemo uzeti ono koje daje Krišković, a po čemu je ona zajednica jedne ili više obitelji i to zajednica rada i vlasništva (kolektivna vlasnička jedinica). Ukazao je na ono što može iznenaditi: ona ne mora biti kolektiv, može se sastojati samo od jedne obitelji ili čak jedne osobe, ne mora biti niti srodnička zajednica (radi mogućnosti ugovornog primanja članova, pa nije zajednica "krvi"), nije niti nužno patrijarhalna (može starješinom biti i žena).²⁸ Zadrugu tako određuje kao jednu ili više zadružnom vezom udruženih osoba na zemljištu zadružnog svojstva (pravni status stečen 1848.), koje je upisano u gruntovnicu na zadrugu kao vlasnicu.

Krišković je međutim tek zaokružio dotadašnje pravno iskustvo, dok je na pogrešku izjednačavanja složene obitelji i kolektivnog načela vlasništva prvi ukazao Baltazar Bogišić. U spisu o "inokoštini" (inokosnoj, nuklearnoj obitelji) ustvrdio je kako se sva pravila zajedničkog posjedovanja, izbornosti autoriteta i načina diobe posjeda u inokosnim seljačkim obiteljima podudaraju s onima koji su do tada priznavani samo za "zadrugu", odn. složenu seljačku

²⁶ D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 12, 16.

²⁷ Isti, *Hrvatske kućne zadruge*, 23. Pojednostavljeno, kao "više porodica u jednoj kući" određuje ju V. PULJIZ, uzimajući u obzir tek njezinu strukturu, "Porodične zaduge i procesi modernizacije hrvatskog društva", *Sociologija sela*, 30 (1/2), 1992., 148.

²⁸ V. KRIŠKOVIĆ, *Hrvatsko pravo kućnih zadruga*, 51.-58.

obitelj.²⁹ Dotadašnju apriornu pretpostavku kako jednostavna seljačka obitelj radi svoje strukturne sličnosti i u ostalim vidovima nalikuje gradskoj, pokazao je neosnovanom.³⁰ Štoviše, osuđuje prenaplu primjenu građanskih zakona na seljačke obitelji, vidjevši u tom potezu nenadoknadive štetne posljedice. Njegov (i ne samo njegov) prijedlog da se zadrugi prizna zaseban pravni status ispunio je tek zakon iz 1889. godine, koji je bio najpovoljniji u dužem nizu prethodnih zakonskih pokušaja da se olakša (čime se zapravo mislilo: ubrza) preoblikovanje tradicionalne u modernu obitelj. Iako mu se predbacivao konzervativizam, nije uistinu išao za spriječavanjem promjena, nego samo za ublažavanjem posljedica prenaplog gubljenja starog gospodarskog životnog okvira. Uvođenjem minimuma ispod kojega daljnje diobe zadruga nisu bile dozvoljene, usporavao je, ali ne i sasvim priječio raspad zadruga. Postavljen prvenstveno kao sredstvo koje bi trebalo olakšati prelaz na upotrebu građanskog zakona, nije čak dozvoljavao osnivanje novih zadruga.³¹

Udio nuklearnih (inokosnih) obitelji potvrđuje i statističko istraživanje pred Prvi svjetski rat načinjeno kako bi se dopunama poboljšao trideset godina star zadružni zakon. Prema dobivenim podacima 1910. godine od 112.065 još postojećih zadruga njih 33.280 imalo je složenu strukturu, a čak 77.234 samo jednu obitelj.³² Sažimajući statističke pokazatelje i iskustva iz prakse, Tončić ispravno upozorava kako život u mnogome zaobilazi zakon: tendencija nuklearnim obiteljima tajnim diobama krši odredbe o zemljišnom minimumu, dok, s druge strane, načela kolektivnosti, nalik starim zadružnim, i dalje traju na samovlasničkim posjedima, koja zakonski poznaju samo individualno, gotovo neograničeno vlasništvo.³³

Stoga i ja koristim termin *zadruga* misleći pri tom na pravno priznatu osobitost domaćinstva (tip vlasništva, a ne strukturu), a "*zadruga*" kada se radi o upotrebi uobičajenoj s vremenom, pod kojom se podrazumjevala, često i nejasna, ideja velike, tradicionalne obitelji. U slučaju govora o tipu domaćinstva ili obitelji (strukture, broja i odnosa članova) upotrebljavam u povijesti obitelji razrađene i opće prihvaćene "tehničke" termine nuklearna (roditeljski par s djecom), proširena (nuklearna obitelj s jednim ili više članova, koji međusobno ne čine nuklearnu obitelj) i složena obitelj (dvije ili

²⁹ Treba upozoriti na moguće terminološke nejasnoće, radi još nerazrađenih pojmova u Bogišićevu ili još ranije vrijeme. Dok se kod njega "inokosno" odnosi samo na strukturu, ponegdje se može javiti i kao istoznačnica za kasnije ustaljen naziv "samovlasništva", označujući upravo obrnuto od Bogišićeve upotrebe, tip vlasništva. (Npr. "inokosni posjed" kod Utješenovica, u: D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Struktura*, 27.)

³⁰ B. BOGIŠIĆ, *O obliku nazvanom inokoština*, 36.-37., 42., 50. Tvrdnju je u novije vrijeme ponovila D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, "Model obitelji", *Revija za sociologiju*, 14/1984., 3-4, 335.

³¹ D. TONČIĆ, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe*, 236. Bogišić uvažava dobre strane ovog zakona, ali napominje kako se stanje ipak pogoršava, jer je parnica sve više i vlada "smutnja u narodu što je pravo, što li nepravo". B. BOGIŠIĆ, *O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi*, Beograd 1893., 48.

³² D. TONČIĆ, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe*, 242.

³³ D. TONČIĆ, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe*, 246.-247.

više nuklearnih obitelji). Upotreba termina "zadruga" za sve tri navedene situacije, nema druge prednosti osim te da je uobičajena. Stvarno otežava sagledavanje ne samo ovih razlika, nego i povijesnih i regionalnih varijeteta, koji, kako brojna istraživanja pokazuju, ispod naizgled zajedničkih osobina, mogu sakrivati suprotna ponašanja.

Vjerujem kako će buduća istraživanja i kod nas potvrditi raznolikost oblika življenja u složenim obiteljima na hrvatskom teritoriju (regionalne razlike), koji se ne mogu nikako podvesti pod isti pojam "zadruga" kako ga je shvaćala nekadašnja etnološka, a za njom i povijesna znanost.³⁴

4. Pravne i strukturne promjene

Ovo razlikovanje omogućuje nam da pratimo, donekle razdvojene, procese: s jedne strane pravni prelaz zadruga u samovlaničke posjede, a s druge strukturne promjene, pod kojima se pretpostavljao usporedni prelaz složenih u nuklearne obitelji.

Često su ponavljani podaci o diobama zadruga, koje daje naš sjajni statističar Milovan Zoričić.³⁵ Prema popisu stanovništva 1890. godine u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo je još samo 15.26% domaćinstava (61.581) u kućnim zadrugama, dok ih je čak 26.73% (107.890) bilo potajno podijeljeno.³⁶ Prema statistici iz 1895. i rasprostranjenost im je u području istraživane regije (Prigorje i Zagorje) slaba, u Varaždinskoj se županiji nalazi tek 0.9% od njihovog ukupnog broja, a u Zagrebačkoj najviše (24.6%), ali s time da su one koncentrirane na nekadašnjem području Vojne granice.³⁷

Pravno dopuštena mogućnost ulaska u proces diobe, ako pravni subjekt smatra da mu to ide u korist, svakako je doprinosila procesu raspada zadruga, no nipošto mu nije bila uzrokom, kako se ponegdje moglo pročitati. Očito su same društvene promjene poticale ovaj proces, jer ga čak zakon iz 1889. nije mogao potpuno zaustaviti, pa ga se zaobilazilo sve brojnijim potajnim diobama.

Neosporno da je motivacija za napuštanje zadruga i osamostaljivanjem mogla biti velika, no potrebno je skrenuti pažnju kako je do sada prevladavao

³⁴ Na razlike je na određen način pokušao ukazati D. Tomašić uspoređujući zadrugu i plemensku kulturu. D. TOMAŠIĆ, *Društveni razvitak Hrvata*, Zagreb 1937. Zanimljiva bi bila i usporedba sa susjednim regijama: austrijskim (i slovenskim) tipom složenih obitelji, koji se razlikuje već strukturom (uslijed unigeniture, tj. nasljeđuje samo jedno dijete, obično sin), ili mađarskim, koje su strukturalno slične našima, ali znatnih razlika u pogledu unutarnjeg uređenja. J. MORVAY, "The joint family in Hungary", u: *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria 1963*, Budapest 1965., 231.-242.; B. GUNDA, "The ethno-sociological structure of the extended family", *JFH*, 1982., 1., 40.-51.

³⁵ Bogdan STOJSAVLJEVIĆ, *Prodiranje kapitalizma u selo*, Zagreb 1965., 22.

³⁶ Milan ZORIČIĆ, *Die bäuerlichen Hauskommunionen in der König. Kroatien und Slavonien*, Budimpešta 1897., 9.

³⁷ *Statistički godišnjak 1.*, 342.-343.; Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, "Mijena strukture podiobe", 240.

donekle jednodimenzionalan pristup, koji je svu težinu stavljao na ovaj proces, bilo da su njegovi tumači bili zadovoljni njegovim tempom (oni umjereniji) ili ne (oni koji su težili brznoj modernizaciji). Svakako je sagledavan kao neupitno pravocrtan razvojni put: od zadruge samovlasništvu i od složene obitelji nuklearnoj.

Stoga nam je od velikog značaja podatak kako većina posjeda, koja nastaje diobama krajem prošlog stoljeća i dalje, barem još za izvjesno vrijeme, zadržava pravni status zadruge. Ova se situacija mijenja tek između dva rata, kada zemljišne knjige nakon diobe upisuju zadrugu kao vlasnika još samo u izuzetnim slučajevima. Tako je na području Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1890.-1905. razdijeljeno 17.299 zadruga (podatak je samo za one čije su tajne diobe regulirali upravni izaslanici i zadružni povjerenici, jer samo oni donose kategorije koje nastaju diobom), od čega je nastalo 32.270 novih zadruga, a samo 21.538 samovlasničkih domaćinstava. Prekretnica je bila 1898. kada broj novonastalih zadruga počinje premašivati samovlasnike. Dok je u razdoblju 1890-1897. diobama nastalo 8.849 novih zadruga i 18.651 samovlasničkih domaćinstava, u narednom razdoblju 1898.-1900. odnos je obrnut: 23.421 novih zadruga i 2.887 samovlasnika. Najizrazitija prednost dana je zadrugama 1901. kada ih je stvoreno 3.372 u odnosu na svega 64 nova samovlasnička domaćinstva.³⁸ Ista se tendencija nastavila do 1924. godine, pa je u 24.151 diobi nastalo 47.681 novih zadruga, a samo 25.044 samovlasničkih posjeda.³⁹

Očito je da ovdje nije presudan utjecaj zakona (kojeg su potajne diobe mogle donekle zaobići), nego odabir samih diobenika, jer su sve strane mogle odabrati samovlasnički status.⁴⁰ Moguće da je ovaj "povrat" zadrugama bio privremena reakcija na brojne poteškoće koje su intenzivne i slobodne diobe izazvale u samom selu, jer su ipak u narednim desetljećima gotovo potpuno nestale.

Prvo od pitanja pri tom je što je moglo potaknuti diobenike na odluku da se upisuju u zemljišne knjige kao samovlasnici.⁴¹ Iako se često navodilo kako

³⁸ *Statistički godišnjak 1*, tab. 33 B, 369.-370.

³⁹ D. TONČIĆ, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe*, 248. U nekim kotarevima obuhvaćenim mojim istraživanjem zamjećuje se suprotna tendencija, pa novih zadruga uopće nema (Klanjec, Pregrada) ili su u manjini (Sv. Ivan Zelina), a samo u selima zagrebačkog i ivanečkog kotara pretežu novonastale zadruge. Isto, 284.-286.; Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagrebačka oblast, Opći spisi velikog župana (ZOVŽ), VI-2, kut. 252, 54.593/25, 2.528/25.

⁴⁰ Potajno podijeljena zadruga P. u Dankovcu (Stubica) trazila je da zadruga ostane gruntovni vlasnik, iako je godinama razdijeljena, no sud je dozvolio odvajanje jednog od članova i upis njegovog djela kao samovlasničkog. HDA, ZOVŽ, 1924, XII-1, kut. 177, 405/1924. Na području Sv. Ivan Zelina do 1924. riješeno je 101 potajno razdijeljena dioba, a nastalo je 122 samovlasnika i 37 novih zadruga. HAD, ZOVŽ, XII-1, kut. 177, 15.210/1924.

⁴¹ U početku su često i bez znanja ili razumijevanja posljedica diobenike sami činovnici upisivali kao samovlasnike u zemljišnim knjigama. D. TONČIĆ, *Vrhovne upravne i sudske rješidbe*, 245.

je poticaj dalo zakonsko dopuštenje ili svade članova zadruga, motiv bi trebalo potražiti prije svega u gospodarskom interesu. Stoga se kao razlozi mogu javiti: a) nema više gospodarskog opravdanja za velikim brojem članova na jednom gospodarstvu ili b) interes da se time osiguraju vlastiti nasljednici (djeca), u društvenom okruženju u kojem je stari nasljedni sustav već uvelike narušen, pa se pojedini članovi (ženski) domaćinstava koje se pridržavaju zadrudnog zakona mogu naći u nepovoljnijem položaju od onih koji se ravnaju po građanskom pravu.

Brže napuštanje zadrudnog okvira u siromašnijim selima ili obiteljima zamjećeno je u literaturi. Pisao je o tome već Utješinović, a isti zaključak donosi i Pavličević.⁴²

	Zadruge	Članovi	Obitelji	Rali zemlje	Članova u zadrugi	Obitelji u zadrugi	Rali po zadrugi
Ivonec	946	13.215	3.115	10.417	13,9	3,3	11,0
Klanjec	185	1.927	523	679	10,4	2,8	3,6
Pregrada	102	1.011	247	586	9,9	2,4	5,7
Sv. I. Zelina	630	11.042	2.472	8.022	17,5	3,9	12,7
Zagreb	626	10.967	2.164	6.790	17,5	3,4	10,8
Varaždinska žup.	2.314	29.350	6.589	21.561	12,6	2,8	9,3
Zagrebačka žup.	28.950	260.710	51.839	303.647	9,0	1,7	10,4
Hrvatska i Slavonija	112.065	857.715	178.415	1.222.443	7,6	1,5	10,9

Tabela 1. Domaćinstva u zadrudnom pravnom statusu 1915. godine.

Izvor: D. Tončić, *Upravne i sudske rješidbe*, str. 275., 277.

Podaci iz 1915. godine koje donosi Tončić potvrđuju manji broj zadruga u siromašnijim kotarevima (Klanjec, Pregrada), uz što je primjetno da su zadruge koje u njima još postoje manje brojem članova i jednostavnije strukture (manjeg broja nuklearnih obitelji). Najveće su zadruge na području zelinskog i zagrebačkog kotara, koje su u prosjeku imale 17,5 članova, sadržavale gotovo 4 nuklearne obitelji i raspolagale s oko 11-13 jutara zemlje. Varaždinska županija imala je tada najmanji broj zadruga, a Zagrebačka najveći, no samo zahvaljujući krajevima bivše Vojne granice koji su bili u njenom sastavu. U odnosu na prosjek za Hrvatsku i Slavoniju vidimo da zadruge koje su preostale u Prigorju i Zagorju imaju više članova, ali manje zemlje po svakome od njih. Prelaz u status samovlasnika ovdje je bio brži i intenzivniji.

Osiguranje budućnosti vlastite djece nije bio problem u uvjetima zajedničkog vlasništva svih članova zadruga, kod kojega članovi koji prelaze (žene), prema opće poštovanom pravilu, od stare zadruga ne dobivaju ništa, a sva prava stijeću u novoj, u koju se udaju. U promijenjenim okolnostima slobodnog raspolaganja zemljom, na razini šire zajednice (sela ili župe unutar koje se odvija razmjena članova), članovi zadruga najednom su se našli u neravnopravnom položaju spram djece iz nuklearnih obitelji, koja su otpravljana od kuće prema građanskom pravu. Dotad nepoznat pojam davanja zemlje djevojci kao miraza, postaje sve češćom pojavom.⁴³ (U početku ipak

⁴² D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 252.

⁴³ O. Supek navodi tri novine unutar zadruga, koje su pospješile diobe: miraz (javlja se u 19. stoljeću), zasebna obrada osebunjka (težacima ili razmjenom) i razlike između

prilično ograničena pojava, sretala se tamo gdje su u obitelji bile samo kćeri ili je otac umro dok su djeca maloljetna, pa ih zakon na taj način sve osigurava, ili nakon sudske parnice.) Stoga se može opaziti tendencija prelaska u status samovlasnika, odnosno priklanjanje podpadanju pod građansko pravo. Ono je jamčilo slobodno raspolaganje zemljom, koju se onda moglo ostaviti vlastitoj djeci, prema svom nahodađu.⁴⁴ Međutim, prelaz u samovlasnički status nije značio (pokazat će to kasnije) istovremenu trajnu promjenu strukture obitelji, kako se moglo činiti stoga što se dijele ili odvajaju uglavnom nuklearne obitelji, već ona još zadugo zadržava složeni sastav i dobrim dijelom tradicionalne odnose.⁴⁵

Složena obitelj. Iako se u povijesti obitelji prvotno složen tip obitelji pripisivao istočnoj Europi, odnosno krajevima istočno od zamišljene Hajnalove linije St.Petersburg-Trst, kasnija su istraživanja pokazala kako ovaj model ne odgovara prošloj stvarnosti niti u jednoj od ove dvije suprotstavljene makroregije.⁴⁶ Nove su studije pokazale kako nuklearna obitelj nije jedini povijesni tip na zapadu, a niti je rijetkost da se pojavljuje na istoku.⁴⁷ Staro uvjerenje kako je nuklearna obitelj ono po čemu se Zapad razlikuje od ostatka svijeta (praćeno političkim i vrijednosnim konotacijama, koje su izazivale reakcije povjesničara obitelji na "istoku") uzmaklo je pred dokazima kako se složena obitelj sve do u naše stoljeće javlja u svim područjima Europe.⁴⁸ Bez obzira da li je trajna ("*perennial*") ili povremena (u nekim fazama životnog obiteljskog ciklusa), u kojem se obliku javlja (jedan ili više oženjenih sinova, preferiranje djece prema spolu ili starosti, trajni zajednički život ili kasnije prihvaćanje starih roditelja) najčešći je oblik života obitelji i strukturiranja

nuklearnih obitelji unutar zadruga po tome koliko djece imaju i kojega su spola. O. SUPEK, "Transformacija patrijarhalnih odnosa: od zadruga do neolokalnosti u jaskanskom prigorju", *Etnološki pregled*, 22/1986., 53.

⁴⁴ Podijelu zadruga P. U Blaguši pokrenula su braća, koja su imala samo žensku djecu. HDA, ZOVZ, XII-1, kut. 177, 13.163/1924.

⁴⁵ Slično primjećuje V. Čulinović-Konstantinović, kada govori o obnovi zadruga nakon dioba početkom stoljeća, koje postoje sve do II.s.r. V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, "Promjene seoske porodice", 188.; Ista, *Procesi društvenog razvoja u selu Zaila*, 159. J. Hrzenjak i suradnici u Jalžabetu spominju trogeneracijske obitelji (dvogeneracijske u mojoj sistematizaciji), iako ne pridaju veću pažnju obiteljskoj strukturi. J. Hrzenjak, *Jalžabet*, 33.

⁴⁶ Istočno od zamišljene crte dominiraju složene obitelji, niska dob sklapanja braka i brojna djeca, a zapadno nuklearne obitelji, kasni brak i manji broj djece. J. Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, u: D.V. GLASS, D.E. EVERLSEY, *Population in History*, London 1965., 101.-122.

⁴⁷ M. TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, Washington D.C. 1993., 110.-117.; B. REAY, "Kinship and the Neighborhood in Nineteenth-Century Rural England: The Myth of the Autonomous Nuclear Family", *Journal of Family History*, 21, 1996., 1, 90.-92.

⁴⁸ D.I. KERTZER, "Toward a Historical Demography of Aging", u: D. Kertzer, P. Laslett, *Aging in the Past: Demography, Society and Old Age*, Berkeley, Los Angeles, London 1995., 371.

domaćinstva sve do najnovijeg doba, kada su socijalna država i nezavisni izvori prihoda (samo) donekle preuzeli njezine funkcije.

Kako je izgledalo seljačko domaćinstvo Prigorja i Zagorja u 19. stoljeću možemo tek nagađati. Josip Kotarski ostavio je opis "skupčina" kako su izgledale prije njegovog doba (početak 20. st.), no teško je povjerovati u brojeve koje iznosi. Prema njemu nekada su obitelji dosezale broj od 80-100 domara, odnosno 20-24 bračnih parova, koji su živjeli zajedno, a one male imale su do 30 članova, odn. 5 oženjenih parova.⁴⁹ Podaci govore drugačije: sredinom stoljeća prosječno je po domaćinstvu bilo 8-10 članova, a najčešće su obitelji od 6-10 članova.⁵⁰ Iako se radi o drugoj društveno-povijesnoj i prirodnoj cjelini, radi nekih sličnosti (pripadanje istom kulturnom krugu srednje Europe i sličnih društvenih uvjeta) upozorila bih na rezultate uglednog mađarskog povjesničara demografskih kretanja Rudolfa Andorke. Analizirajući strukturu domaćinstva u četiri mađarska sela tijekom 19. stoljeća, zaključio je kako se u njima javljaju svi oblici složene obitelji ("joint" više oženjenih sinova živi s roditeljima i "stem" samo jedan oženjeni sin ostaje s roditeljima) i različitog su trajanja (trajni ili privremeni).⁵¹ Možda će buduća istraživanja pokazati kako je situacija u našim krajevima daleko složenija od one koju prenose romantičarska "sjećanja" na prošle velike obitelji.

Tijekom nekoliko desetljeća situacija se promjenila i prosječna se obitelj smanjila. Podaci koji su izneseni u prethodnoj tabeli govore samo o sastavu obitelji koje su imale pravni status zadruga. Stoga će bližu sliku o stvarnom sastavu seljačkih domaćinstva dati popis iz 1931. koji je, za razliku od onoga iz 1921., donio podatke o broju domaćinstava.

Kotar / banovina	Domaćinstva	Stanovništvo	Članova po domaćinstvu
Ivanec	7.742	45.620	5.8
Klanjec	5.309	28.568	5.3
Pregrada	6.422	33.034	5.1
Sv. Ivan Zelina	6.817	34.502	5.0
Zagreb	12.662	64.314	5.0
Savska banovina	561.715	2.704.383	4.8

Tabela 2. Prosječan broj članova u domaćinstvima kotareva obuhvaćenih istraživanjem prema popisu stanovništva iz 1931. godine. Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. I, Beograd 1937, str. 87-95.

⁴⁹ J. KOTARSKI, "Lobor. Narodni život i običaji", ZNŽO, knj. XXI, Zagreb 1917., 47. Bogišić donosi druge brojeve: iz Stubice odgovor na pitanje o broju članova u zadrugi glasi "10-50 glava" (kao sredina 25-30), a iz Bednje 6.-10. B. BOGIŠIĆ, *Gragja*, 10. (Podaci se odnose samo na zadruga, ali većina živi u "inokoštini", a međusobno se pomažu, Isto, 2.-3.)

⁵⁰ Prema Utješinovićevim podacima iz 1851. izračunao D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 251.-252.

⁵¹ R. ANDORKA, "Household Systems and the Lives of the Old in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary", u: Kertzer, D. I., Laslett, P., *Aging in the Past*, 147.-150.

Prosječna su domaćinstva doista znatno manja, pa se sastoje od 5-6 članova, što je nešto više od vrijednosti za cijelu Savsku banovinu (nešto ispod 5 članova). Podatak ukazuje da seljačke obitelji (domaćinstva) još uvijek imaju ili složenu (proširenu) strukturu i(li) visok broj djece. Velike složne obitelji, ako ih još ima, mogu biti samo u manjini.

5. Složene obitelji

Složene sam obitelji u svom istraživanju susrela tamo gdje je bilo preduvjeta, a to je prvenstveno veliki posjed koji traži dosta radne snage. Njihovo dugo postojanje pokazuje koliki je mogao biti stvarni učinak toliko spominjanih svađa. Naime kako je pravna mogućnost diobe postojala, (ukoliko su obitelji koje bi se mogle izdvojiti cjelovite, i sposobne samostalno gospodariti) gospodarski uvjeti jednako omogućuju zajednički rad na velikom imanju kao i samostalno poslovanje na manjem komadu zemlje, uz kombiniranje s tuđom radnom snagom. Bogatije obitelji imaju dakle mogućnost izbora, no pokazalo se kako je neslaganje bilo uzrokom razlaza tek u rijetkim slučajevima, jer je većina bila spremna preći preko manjih razlika ili sukoba ukoliko su imali dobre gospodarske rezultate. Kod siromašnijih ove mogućnosti izbora ili uopće zajedničkog rada više nema, pa se rađe dijele i svaki se pokušava snalaziti za sebe. Na svojevrstan način ovo potvrđuje izjava o neslaganju u složenoj obitelji P.P. iz Trstenika, koji je spomenuo kako mu "otac ni trpil strinu", no njihova se zajednica razišla nakon dvadesetak godina zajedničkog života, pa očito netrpeljivost nije bila presudna u odluci.⁵²

Jedna od složenih (i bogatih!) je bila i obitelj B.K. iz Čučerja. Držala ih je zajedno ne samo zemlja od dvadesetak jutara (koju su još uvećali kupovanjem) nego i izuzetno slaganje (plakali su kod diobe). Funkcionirali su kao pravi mali poduzetnici, kombiniranjem prihoda: dva su brata zaradivala novac kao kočijaši u Zagrebu, treći je radio na zemlji i vodio gospodarstvo. Zemlju nisu mogli obraditi sami iako su uz brata radile i tri snahe u punoj snazi, pa su potrebnu radnu snagu osiguravali uslugama konjskog rada. U zajednicama (složenim obiteljima) se u pravilu živjelo kraće vrijeme, a sama je kazivačica smatrala da samo bogatiji žive u njima kroz dulje razdoblje. ("Većinom su živjeli u zajednicama, ali gdi su se svađali, su se i podielili. A većinom ovi malo jakši gospodari su bili zajedno. Ovi manjši, ki su imeli menje, prije su se podielili.")

U zajednici su živjeli spomenuti otac i stric P.P. iz Trstenika. Bogatstvo je i njih dugo držalo zajedno. ("To je bilo veliko gospodarstvo, spadali su među 7-8 najjačih u Čučerju.") P.P. se sjeća kako je tada još većina domaćinstava bila složenog tipa. ("Većinom je bio otac, mati, sinovi, unučad.") Dodaje prihvaćeni stereotip: "Većinom žene se nisu slagale, a braća su se slagala." Krivnja žena

⁵² Od nekoliko desetaka sporova sačuvanih u spisima Velikog župana samo se u jednom kao razlog diobe navodi "neutoljiva mužnja". HDA, ZOVŽ, XII-1, 177, 6.822/1924.

često je bila predmetom diskusija, no kao uzrok možda je bila samo malo češća od svade između braće. Donekle razumljivo, jer žene su bile manje odane novoj obitelji, s kojom zapravo i nisu imale veze, pa je i logična veća motivacija prema osamostaljivanju. Prema razgovorima s kazivačima, svade su se pojavljivale više prilikom diobe, nego što su joj bile uzrokom.

P.P. (Trstenik) je jedini od kazivača upotrijebio i pravni termin zadruga i znao detaljnije o povijesti svoje obitelji, zadrugi P. koja je u drugoj polovici 19. st. imala 36 jutara zemlje. Upravo njezin slučaj možda može baciti nešto više svjetla na problem zajedničkog života složenih obitelji, odnosno nužnost zajedničkog života većeg broja radno sposobnih članova domaćinstva. Naime posjedovanje zemlje vuklo je i velike obaveze (prema obiteljskoj predaji prije 1848. bili su za tih 36 jutara dužni 35-40 radnih dana uz 10 kirija s blagom).⁵³ Obitelj P. imala je na svoju žalost, tijekom 19. st. i ne sasvim neuobičajeni demografski razvoj; broj članova gotovo nije rastao, pa obitelj nije mogla izvršavati svoje obaveze. Stoga im je upravitelj biskupskog imanja, u čijem su sastavu bili, pridružio siromašniju obitelj L. ("*skupniki*"), koja je čak službeno promijenila i prezime u P. (iako su ih oni i dalje nazivali starim prezimenom). Kada su i prestale feudalne obaveze, ostala je potreba udruživanja i zajedničkog obrađivanja velike površine, koju mala obitelj u ne bitno izmjenjenim uvjetima proizvodnje, nije mogla izvesti samostalnim radom.

P.P. iz Kašine rođen je u jednoj od tradicionalnih velikih zajednica, majka mu se udala ponovno u zajednicu, a priženio se u obitelj koja se tek kratko prije toga razdijelila. Imali su manje zemlje, no bilo je preko 2 jutra vinograda, što je produživalo zajednički život. U susjednoj Glavnici Gornjoj isto se još moglo naći složenih obitelji, kao što je bila ona I.K. u kojoj su živjeli djed i baka, te dva sina oženjena 1928.-30. g. s djecom (svaki osmero, ali nisu svi ostali na životu). Imali su 6 jutara zemlje sa šumom, ali od toga su na čak 2 jutra bili posadeni vinogradi. Dijelili su se tek nakon završetka II. s.r. Jednako se obitelj njegove žene (u Đurdekovcu, župa Kašina) dijelila kada su se djeca već ženila.

Iako se zajednica obitelji B.B. iz Psarjeva razdijelila prije njezinog rođenja (bili su siromašnija obitelj), bilo je drugih složenih obitelji u selu. U jednu od njih udala joj se starija sestra: dva brata živjela su zajedno gotovo 20 godina, a nakon iznenadne smrti sestre B.B. i njezinog muža, njihovih je dvoje djece i dalje ostalo sa stricem. Razlog koji je navela bilo je "*jer su bili starci živi*", no priznaje da to inače nije držalo druge obitelji. Na okupu su je držali interesi, iako im odnosi nisu bili najbolji. Glava domaćinstva dugo nije bio djed, već mlađi brat, koji je prednost zadobio navodno boljim brakom ("*On se iz imućne familije oženil, dobil puno zemlje, onda su se više držali, ove pocienivali.*")

⁵³ Veliki posjedi koji se spominju u 19. stoljeću nisu nužno značili blagostanje, čak ni kada su obitelji bile veće od spomenute. Iskazi, koje je sakupio Bičanić, spominju imanja veća od 50 jutara, čiji su vlasnici radi loše obrade, morali dokupljivati brašno. R. BIČANIĆ, "Teškoće života u kućnim zadrugama", R. BIČANIĆ, *Kako živi narod, II*, Zagreb (1939.) 1996., 19-21.

U istočnom djelu Prigorja (od Čučerja do Sv. Ivana Zeline) susreće se još u međuratno vrijeme razmjerno veći broj složenih domaćinstava, te duže trajanje zajedničkog života no što je to bio slučaj drugdje. To se može objasniti posebnosti regije (zaseban eko-tip) koja je iskoristila svoj brdovit, za žitnu proizvodnju nepovoljan kraj, te blizinu zagrebačkog tržišta za specijalizaciju u vinogradarstvu. Kako su tada prihodi po jedinici površine veći, a veća je i potreba za ljudskom radnom snagom, vjerujem da je to razlogom dužeg održanja složenih obitelji. U stranoj literaturi se susreće upravo obrnuta situacija: složene su obiteljske strukture obično povezane sa stočarskom privredom, a vinogradarstvu, na suprotnoj strani lepeze poljoprivrednih djelatnosti, pripisuje se uža obitelj, koja radi s nadničarima.⁵⁴ Vjerujem kako moji rezultati ne proturiječe ovim općim tvrdnjama, već da je razlika jedino u povijesnom trenutku i možda različitim tradicijama. Kod nas je ovo razdoblje preoblikovanja tradicionalne obitelji i njezine prilagodbe (zajedno s gospodarstvom) novim tržišnim okvirima. Veći posjedi i veće zarade (što je slučaj kod vinogradarskih domaćinstava) mogle su samo produžiti postojanje složenih obitelji, dajući im, duže nego drugdje, razlog i interes za zajednički život. No, niti ovdje obitelj nije zaobišla narednu fazu: prilagodljiviju manju obitelj i privremeni (kraći) zajednički život u fazama životnog ciklusa u kojima je i najveća ugroženost pojedinca.

Ivanečko-lepoglavski kraj kao i zapadno Zagorje pružaju drugačiju sliku: složene su obitelji postale rijetkost koju se još može susresti samo kod najbogatijih. U Jerovcu su tako dugo živjela zajedno samo dva sina najbogatijeg seljaka. Domaćinstvo je držalo slugu koji je radio s konjima i tako obradio njihovu zemlju i priskrbio težake, dok su sinovi radili "robu" (lončariju). Razišli su se kad su djeca (unuci) već bila velika, pa im je otac, koji je bio neprikosnovena glava obitelji to morao dopustiti. (B.S. Jerovec)

Š.H. iz Vesi rođena je u složenoj obitelji u kojoj su zajedno živjela tri brata. Kako zemlje nije bilo dovoljno, gospodarstvu je važan izvor prihoda bio sezonski rad u ciglanama na koji su odlazila dva mlađa brata, dok je najstariji kao glava obitelji ostajao kod kuće. Razišli su se kada su djeca već bila dovoljno velika da mogu raditi poslove odraslih. ("*Deca su narasla, onda više ni bilo moći biti tak skupa.*") Dok su bili zajedno osigurali su svakom zasebno stanovanje: najstariji stric i otac Š.H. podijelili su i uredili staru kuću, a mlađemu su podigli novu, poviše njih u istom dvorištu. Održala ih je zajedno ne samo potreba i korist već i dobro slaganje. Čak i kod podjele nije bilo problema. ("*Malo ko se tak podelil, doma pri stolu.*")

U složenoj je obitelj rođena i dugi niz godina živjela M.K. iz Sestrunca. Njihov je gotovo dvadesetogodišnji zajednički život upravo primjer kako se složena struktura održava ne inercijom ili nefunkcionalnim navikama, već kao najbolji oblik za tadašnji život: dok se najstariji brat sa svojom obitelji odvojio, zajedno su ostali udovica srednjega brata i obitelj najmlađega (otac

⁵⁴ M. MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990., 137.

M.K.). (Sličan slučaj imamo još kod obitelji očuha P.P. iz Kašine.) Živjeli su zajedno dok djeca nisu odrasla, a sa starijim bratom povezivao ih je zajednički posao: krojačka radionica.

U Luki u zajednici su živjeli još samo članovi dvaju najbogatijih domaćinstava, "malo bolji gazdi". U obje su obitelji očevi bili neprikosnoveni "gazde" i zadržali su kod kuće sinove (jedan je imao dva, drugi tri) i nakon vjenčanja. Živjeli su zajedno "dok je otac bil živ, za toga je gospodarstvo hodalo i napredovalo". Razišli su se odmah po očevoju smrti. Siromašnija su domaćinstva imala suprotnu strategiju: "bilo više dece i kak je koji rasel, išel je ili u školu ili zanat", a treća je mogućnost bila "svinje past f Turovo polje", odn. otići drugome za slugu. (S.S. Luka)

6. Privremene složene obitelji

Na to kako i obitelji, a ne samo pojedinci imaju svoj životni ciklus upozorili su Lutz Berkner, a potom Reinhard Sieder i Michael Mitterauer.⁵⁵ Ovaj pristup olakšao je uvid u promjene kroz koje seljačka obitelj Prigorja i Zagorja prolazi u međuratnom razdoblju. Trajne složene obitelji, u kojima je nekoliko nuklearnih jedinica živjelo zajedno dvadesetak ili više godina, postale su u Prigorju i Zagorju iznimke. Uobičajio se tip "privremene složene obitelji", tj. većina je seljačkih obitelji živjela kraće vrijeme u složenoj zajednici.⁵⁶ Bilo je to u pravilu u razdoblju kada bi djeca odrastala i počinjala svoj vlastiti obiteljski život.⁵⁷ Ženili su se redovno u roditeljske obitelji i ostajali zajedno još nekoliko godina, ponekad do vjenčanja mlađeg brata, a ponekad nešto duže, već kako su prilike i međusobno slaganje dozvoljavale. Višestruku korist izvlačile su sve strane: roditelji čije fizičke snage slabe, dobijaju u snahi pomoć, mladi bračni par dobija pak pomoć u godinama kada je svaka obitelj najranjivija, tj. dok su djeca još premala za bilo kakav doprinos gospodarstvu, oni sami još nemaju dovoljno znanja i iskustva za samostalno gospodarenje, niti kapitala da se odvoje, izgrade posebnu kuću, steknu svoje blago (snaha je u najboljem slučaju dovela jednu kravu, no bilo je potrebno više od toga). Kada su se mladi osjećali dovoljno sposobnim da vode vlastito domaćinstvo, a drugi im to dozvolili, slijedila je dioba. ("Poslie

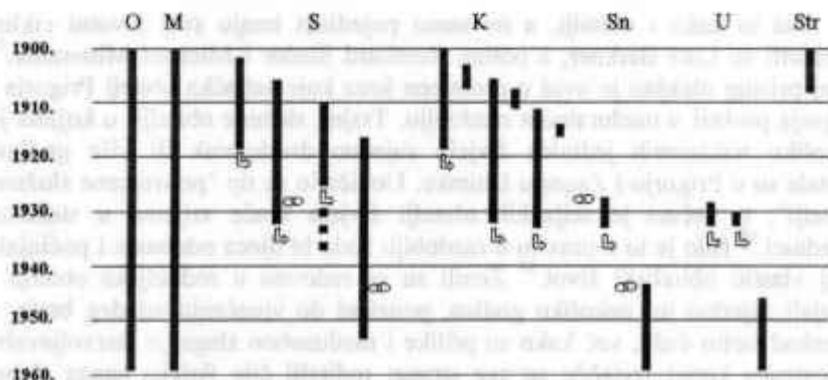
⁵⁵ Za razliku od "individualnog vremena" okreću se "obiteljskom vremenu" (vjenčanje, rođenje, smjene generacija) L. BERKNER, "The stem family and the developmental cycle of the peasant household", *American Historical Review* 77, 1972., 418.; R. SIEDER, M. MITTERAUER, "The Reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results", u: R. Wall, J. Robin, P. Laslett, *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983., 309.-310.

⁵⁶ Pod složenim se obiteljima dugo podrazumjevali i njihov kontinuitet (trajni karakter) u kojem nema izrazitih početaka ili kraja obiteljskog životnog ciklusa ("perennität", "perennial"). M. MITTERAUER, R. SIEDER, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, München, 78.-79.

⁵⁷ Usp. J. RUCNER, "Pravni život Hrvatskog Zagorja", *Mjesečnik Pravnčkog društva* 62/1936., 2., 58.-62.

svjetskog rata su se podijelili braća, tako da nie nigdje bilo zajednice više, nego ako su bili dva brata, jedno vrijeme, su se oženili, snahe su se slagale, onda su i ostale. Inače nie bilo." A.K. Šestine) ("Svietski rat" za većinu je starijih kazivača L.s.r. koji je ostavio jake tragove u obiteljima i sjećanjima pojedinaca, dok II.s.r. nazivaju "Titov rat".)

Osnovna je karakteristika ovog tipa obitelji velika dinamičnost, promjenjivost i prilagodljivost. Iako su brojem članova još uvijek dosta velike, seljačke se obitelji intenzivno mijenjaju u kratkim vremenskim intervalima: mladom se paru rađaju djeca i povećavaju obitelj, smanjuje je smrt starijih članova (djed i baka) i odlazak djece, opet povećava dolazak snahe ili zetova i rađanje unuka. Ova idealna shema zbivanja, istina, jedva da se može susresti u stvarnom životu, koji voli narušavati jednoličnu pravilnost. Stoga i primjer koji donosim nema slijed koji bismo očekivali, ali dobro pokazuje svu dinamičnost, promjene i raznolikost odluka koje pojedinci donose. (Slika 1.)

Legenda:

—	Životni tijek	⌋	Odlazak iz domaćinstva
■ ■ ■	Povremeni boravak u domaćinstvu	⊗	Sklapanje braka
O	Otac	M	Majka
S	Sinovi	K	Kćeri
Sn	Snahe	U	Unuci
Str	Stričeva obitelj		

Slika 1. Dinamika između članova domaćinstva (primjer obitelji B. B. 1912., D. Pisarjevo)

Obitelj je nekoliko godina bila složena, jer su živjeli s obitelji očevog starijeg brata. Zajednica se razila prije rođenja kazivačice i obitelj je postala nuklearna, a vjenčanjem starijeg brata opet složena.

U braku roditelja kazivačice B.B. rođeno je jedanaestero djece, tri su djevojčice umrle, a ostalo ih je osmero živih. Najstariji je brat rano otišao baki (po majčinoj strani), jer nije bilo muških nasljednika. Ostao je u tom

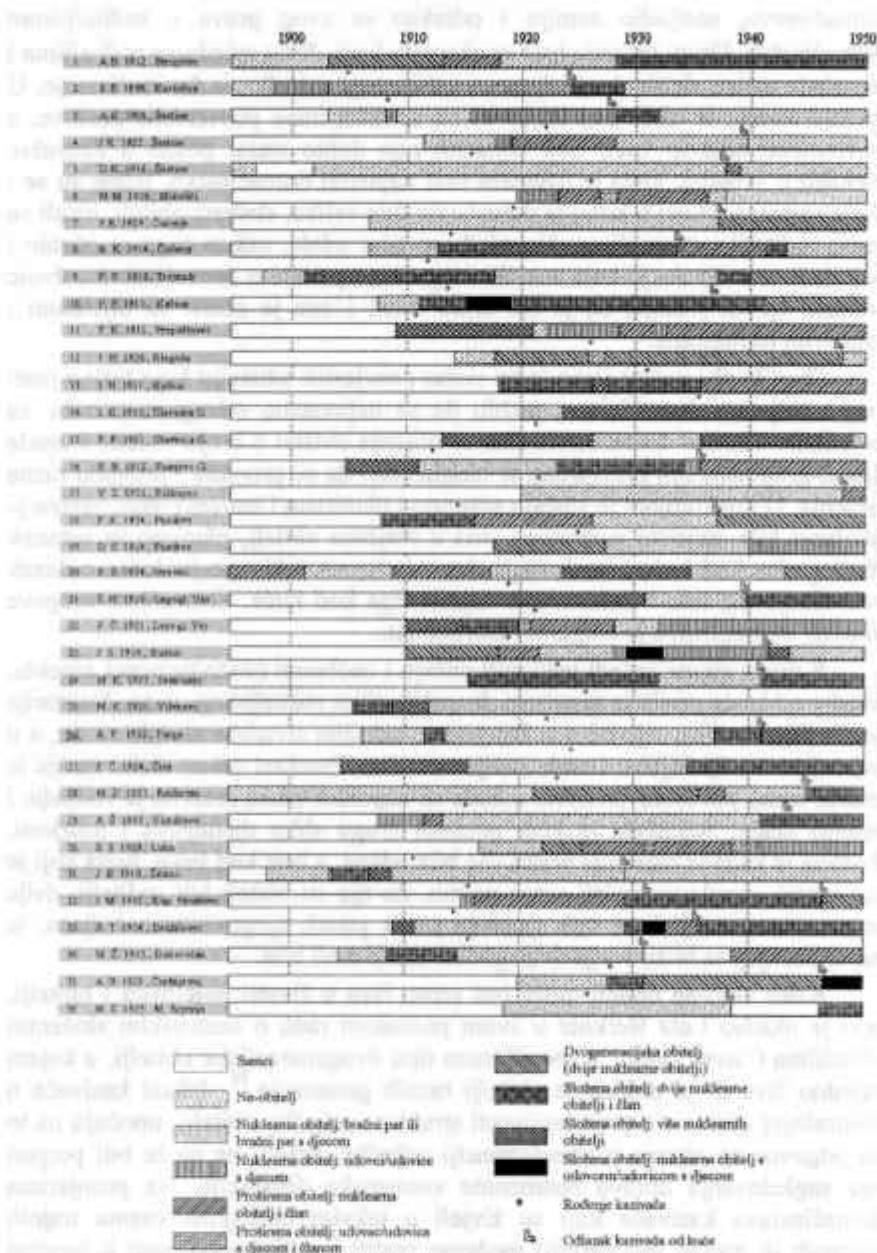
domaćinstvu, nasljedio zemlju i odrekao se svog prava u roditeljskom domaćinstvu. Drugi po redu brat se oženio u kući, živio zajedno s roditeljima i tri mlade sestre, dobio dvoje djece, a nakon toga odselio na ženino imanje. U međuvremenu se treći brat školovao za kovača, imao povremene poslove, a povremeno dolazio kući, dok konačno nije dobio stalni posao u Zagrebu. Nekako u vrijeme kada je oženjeni brat napustio domaćinstvo, udale su se i dvije sestre, a u kući u kojoj je donedavno bila velika, složena obitelj, ostali su samo roditelji i dvoje djece. Najmlađa se kćer udala, nakon čega se oženio i najmlađi brat. Snaha je tada značila dragocjenu pomoć u domaćinstvu s dvoje staraca. Igram slučaja, taj je sin umro mlad i ona je ostala sa dijeteom i muževim roditeljima.

Ovaj kratki prikaz imao je za svrhu posvjestiti situaciju koja trajno prati svako seljačko domaćinstvo: nuždu da se neprestano odvaguju potrebe za pojedinim članom domaćinstva (što se mijenja ovisno o broju rođene i umrle djece, gospodarskim prilikama), te mogućnosti da se pronađu i provedu razna rješenja. U konkretnom je slučaju prisutno i planirano i neočekivano. Sretna je okolnost bila smještaj najstarijeg sina u majčinu obitelj, planirao se ostanak drugog sina kod kuće i školovanje dva mlada, neočekivano je došao odlazak već oženjenog sina i zadržavanje najmlađega kod kuće. Stvaranjem njegove obitelji, domaćinstvo je osiguralo kontinuitet.

S druge strane vrijedi pokloniti pažnju i osobnom (doživljajnom) aspektu. Svatko od braće ponio je sa sobom drugačiju sliku roditeljskog doma. Najstarija sestra pamti veliku zajednicu u kojoj se u važnijim stvarima slušalo strica, a u najranijem su djetinjstvu čuvale starije sestrične. Preokret nakon diobe za nju je značio samo povećane poslove, a kada se napokon udala ostavila je roditelje i šestero braće. Najmlađa je kćer ponijela drugu sliku djetinjstva i mladosti. Rođena je kada je najstarija sestra već bila udana, a brat kod bake, brata koji je bio kovač, mogla se sjećati samo mutno. Za nju su obitelj bili roditelji, dvije sestre, dosta stariji brat, čije vjenčnje jedva pamti, njegova žena i djeca, te napokon, njoj najbliži, svega dvije godine stariji mali brat.

Kako složena obitelj može biti samo faza u životu pojedinca i obitelji, prvi je ukazao Lutz Berkner u svom poznatom radu o austrijskim složenim obiteljima ("stem family"), specifičnom tipu dvogeneracijske obitelji, u kojem zajedno žive dvije nuklearne obitelji raznih generacija.⁵⁸ Iskazi kazivača o unutrašnjoj dinamici i promjenjivosti strukture seljačke obitelji, upućuju na to da odgovor na pitanje o transformaciji seljačke obitelji ne može biti potpun bez sagledavanja upravo spomenute vremenske dimenzije. Na primjerima domaćinstava kazivača koji su živjeli u takvim obiteljima (nema trajnih složenih ili trajnih nuklearnih) možemo pratiti i uočiti pravilnosti u izmjeni faza životnog ciklusa. (Slika 2.,)

⁵⁸ L. BERKNER, "The stem family", 398.-418.

Slika 2.: Promjene u strukturi obitelji kazivača u razdoblju 1900-1950.

B.B. Kustošija. Proširena roditeljska obitelj (udovička obitelj i baka). Nakon udaje živi u složenoj obitelji, koja se podijelila nakon što je rodila treće dijete (5 godina zajedničkog života), na traženje muževe braće, koja su se osjećala iskorištavano.

A.K. Šestine. Iz nuklearne (udovičke) obitelji udala se u složenu. Nakon 5 godina braka, a 2 godine pošto se oženio još jedan (iznimno ovdje stariji) mužev brat došlo je do diobe. Ostali su u istom dvorištu i dalje se dosta pomagali s muževim roditeljima.

D.K. Šestine. Iz nuklearne obitelji dolazi u proširenu, no odijelili su se vrlo brzo (nekoliko mjeseci možda), radi sukoba muža i nje s njegovom majkom (muž je imao već zemlju upisanu na sebe, jer je otac umro dok su djeca bila maloljetna).

J.K. Šestine. Roditeljsko domaćinstvo je nuklearno po tipu. Nakon vjenčanja žive odmah odijeljeno, jer im je svekar dopustio graditi na udaljenom zemljištu, pošto je kod kuće već imao dva oženjena sina.

B.K. Čučerje. Udala se iz složene obitelji u drugu iste strukture, u kojoj žive sve dok se nisu vjenčala i dva mlada muževa brata, a umro stric koji je bio glava obitelji.

J.H. Blaguša. Udajom je prešla iz složene u složenu obitelj, no brzo nakon vjenčanja i protiv njihove volje odjelio ih je sam svekar, želeći tako zaštititi svoju djecu iz drugog braka.

B.B. Psarjevo. Roditeljska obitelj bila je privremena složena obitelj: u prvoj fazi zajednica oca i strica, zatim nuklearna do vjenčanja starijeg brata. Nakon što je on otišao, nekoliko je godina opet nuklearna, pa složena kada se oženio najmlađi brat. Udala se u proširenu obitelj (svekrva je udovica).

V.Z. iz Biškupca odrasla je u nuklearnoj obitelji no udala se u složenu, koja se odmah podijelila i postala proširena.

F.K. Puničke. Kratko su bili složena obitelj, no odlazak strica i smrt djeda i tete učinili su kroz nekoliko godina obitelj nuklearnom. Udala se u složenu obitelj, koja se odlaskom muževe braće pretvara u karakterističnu dvogeneracijsku obitelj.

B.S. Jerovec. Rođena je u proširenoj obitelji, koja je nakon djedove smrti postala nuklearna, ženidbom starijeg brata na kratko postaje složena, njegovim odlaskom opet nuklearna, a nakon njezine udaje dvogeneracijska (ostala je kod kuće kao nasljednica).

P.Č. Ves. Nakon nekoliko godina zajedničkog života otac i braća se dijele, a roditelji ostaju s ocem P.Č. (najmlađi sin). Njihovom smrću obitelj je uskoro postala nuklearna.

J.Š. Budim. Rođena je u dvogeneracijskoj obitelji (očeva braća odselila u Slavoniju), ali djed i baka umiru u njenom ranom djetinjstvu. Udajom najstarije sestre nuklearna obitelj (sada udovička, jer je otac u međuvremenu poginuo) postaje složenom na nekoliko godina, koliko je mladom paru trebalo da uštedi za vlastiti dom (išlo je brzo jer je suprug radio u kaznioni kao

stražar, znači imao plaću u novcu). Udala se u složenu obitelj koja se gotovo odmah razdijelila (bila su 3 oženjena brata).

M.K. Viletinec. Obitelj je bila složena prije njegova rođenja, a u njoj su živjela još dva starija očeva brata s obiteljima. Podjelili su se kratko nakon očeva vjenčanja.

A.F. Purga. Rođena je u nuklearnoj obitelji, a udala se u složenu obitelj, u kojoj je već bio oženjeni mužev stariji brat, te još jedan koji se nije ženio. Ostali su zajedno "dost dugo" unatoč običaju ("*inače kad su se ženili, podjelili su se*"), najviše radi rata, koji je za dosta godina produžio prvu fazu osiguranja krova nad glavom i najnužnije opreme za buduće domaćinstvo.

F.Č. Čret. Rođen je nakon razlaza zajednice oca i strica, koji su živjeli zajedno još nekoliko godina nakon što su se oba oženila. Nuklearna obitelj opet postaje složenom vjenčanjem najstarijeg brata.

M.D. Rinkovec. Rođena je u dvogeneracijskoj obitelji, pošto su očevi stric i strina sami bili bez djece i uzeli oca k sebi dok je još bio mladić. Očeva 3 starija brata ostala su na očevini, živjeli su zajedno nekoliko godina nakon vjenčanja i djedove smrti (1913.) i tek se tada razišli (1919.) Ona se udala u obitelj koja je time postala složena, a s njima je i nakon smrti roditelja ostala muževa sestra. (Isto je bilo sa njezinom sestrom, koja je nekih 8 godina živjela u zajednici.)

R.Š. Vučilčev. Obitelj je imala proširenu strukturu svega dvije godine, no bilo je to radi rane smrti bake, inače udovice. Postali su nuklearna obitelj, jer otac nije imao braće (dva su umrla kao mladi), a sestra se udala (u imućnu složenu obitelj, u kojoj je s ostarjelim roditeljima živjelo troje oženjene braće. Podjelili su se za nekoliko godina: "*Kad su se oženili su se podjelili. Znae kak je, imali su decu.*", a od gospodarstva "*ni bog-zna-kaj ostalo*".) R.Š. je otišla u Zagreb, a kod kuće je s majkom (udovicom) ostao jedan oženjeni brat.

S.S. Luka. Živio je u proširenoj obitelji, koja doživljava prvu krizu smrću njegove majke, prevladava je dolaskom maćehe, ali rana smrt oca i odlazak maćehe ostavili su same troje djece i staru baku. Najstariji se brat stoga oženio s nepunih 18 god. pa obitelj opet postaje proširenom.

B.T. Družilovec. Rođena je u nuklearnoj obitelji, koja vjenčanjem starijeg brata postaje složena. Udala se u složenu obitelj u kojoj su živjeli muževi roditelji i dva dosta mlada brata. Jedan mladi brat izučio je za krojača i otišao je nešto ranije u Zagreb.

Zajedno se živjelo nekoliko godina, onda bi svaki uzeo svoj dio i pokušao gospodariti sam.⁵⁹ Ponekad nisu dobijali cijeli dio, nego se nešto ostavljalo roditeljima i dijelio se nakon njihove smrti. ("*Kad su se oženili opet*

⁵⁹ Proučavajući složene obitelji u Medimurju V. Čulinović-Konstantinović ustanovila je kako složene obitelji postoje sve do 1950-ih godina, ali u "prelaznom obliku", odnosno mladi žive s roditeljima dok ne sakupe dovoljno sredstava za samostalno domaćinstvo. V. ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, "Medimurska porodica nekad i sad", *Kaj*, 5/1972, 5., 76.

svaki gledal da se za neko vreme odvoji. Pojedini sinovi su se oženili, odvojili, a ostala deca zajedno, dok se sve oženilo. A kad su starci poumrli, onda se zemlja podelila." I.M. Hrušovec)

Zanimljivo je kako ovo ranije odjeljivanje oženjenih sinova nije imalo pravnu osnovu bilo u zadružnom pravu, bilo u građanskom. Prema zadružnom, ranog dijeljenja (dok su živi roditelji) nije niti bilo, a prema građanskom otac slobodno raspolaže zemljom i dužan je djeci dati tek nužan dio.⁶⁰ No, u stvarnosti nitko nije dovodio u pitanje pravo nasljednika na cijeli dio koji mu pripada (ovisno o broju braće), pa im je otac to, iako možda uz svađe ili negodovanje, davao. Spajalo se tako pravo diobe i raspolaganja koje daje građanski zakonik, s tradicionalnim shvaćanjem o pravu na zemlju i to jednakom za svakog nasljednika.

Odjeljivanje je dolazilo u obzir samo ukoliko je bilo više nasljednika, jer jedan uvijek ostaje s roditeljima, osiguravajući ih u starosti.⁶¹

7. Složena struktura i obiteljska strategija

Niti jedna seljačka obitelji nije mogla preživjeti bez rada svojih članova izvan domaćinstva, bilo da je to bila razmjena sa suseljanima, odlazak na sezonske poslove ili čak stalno zapošljavanje izvan sela. Kako je ovaj proces duboko zahvatio prigorjska i zagorska sela moglo se već vidjeti iz svih primjera obitelji koje sam opisala. Za zaradom su išli i bogati i siromašni, a za one rijetke obitelji u krajevima daleko od tržišta, a s dovoljno zemlje, bilo je samo pitanje vremena, kada će se i one morati okrenuti za kombiniranim izvorima prihoda. Ilustrativan je slučaj obitelj M.D. iz Rinkovca, koja je bila u sve manjoj skupini domaćinstava ivanečko-lepoglavskog kraja, koja je još mogla živjeti od vlastite proizvodnje. S 5 jutara obradive zemlje dobijali su dovoljno za vlastite potrebe, te za tržište, prvenstveno zahvaljujući tome što su naslijedili posjed očevoga strica, koji sam nije imao djece. Troje očeve braće, koji su ostali na očevini i kasnije je međusobno podijelili, dobivši svaki trećinu onoga što je imala obitelj M.D. (jer su i braća u prethodnoj generaciji, tj. otac i stric kazivačičinog oca dijelila po pola), znači nešto preko 1.5 jutra. Posljedica je bila da niti jedan više nije mogao živjeti od svog posjeda, pa su svi pronašli dopunsko zanimanje ili se zaposlili: jedan u Kaznioni kao čuvar, drugi kao "pandur", a treći je mijenjao nekvalificirane poslove u Zagrebu, gdje je živio gotovo cijelu godinu. Svoj su trojici žene i djeca bili kod kuće i obrađivali posjed. ("*Žene su obdjelavale*", a oni su radili samo ono "*kaj ona nemre*", kosili ili rezali vinograd.)

Zato je planiranje broja članova domaćinstva i njegovo usklađivanje s gospodarskim mogućnostima i potrebama postalo temeljnom gospodarskom

⁶⁰ J. RUCNER, n.d., 61.

⁶¹ O. Supek utvrdila je kako u međuratnom "Vinogorju" prevladavaju nuklearne i trogeneracijske obitelji. Ova se slika zaista dobija ukoliko se sastav domaćinstava gleda u jednom vremenskom trenutku. O. SUPEK, "Transformacija", 54.

odlukom.⁶² U sposobnosti reorganizacije mnogi vide ključnu ulogu obitelji: ona postaje okvir unutar kojega je moguće prilagođavanje vanjskim promjenama i glavno sredstvo ublažavanja "šoka" modernizacije.⁶³

Prilagodljivost i sposobnost kombiniranja i usklađivanja raznih načina privređivanja obitelj je zadržavala i nakon što je netko od članova dobio stalno zaposlenje.⁶⁴ Sposobnost uključivanja tradicionalne "zadruga" u tržište istaknuo je Igor Karaman osuđujući "doktrinarnu ideologiju" koja nije uvažavala njezino dobro funkcioniranje u "stvarnosti na razini društvene prakse".⁶⁵

Obiteljska je strategija stoga ključna gospodarska odluka, kojoj se u svakom domaćinstvu pridavalo i odgovarajuće značenje, a podrazumijevala je odluku o broju članova koji će živjeti u domaćinstvu, kako će to dugo trajati za svakoga od njih i na koji će način doprinositi zajedničkom gospodarstvu. Uključivalo je to odluku o broju djece (tada i započinje regulacija broja djece u selima kraj Zagreba), njihovom školovanju, zapošljavanju i ostanku ili odlasku od kuće. Koliko se o tome intenzivno razmišljalo i svjesno odlučivalo svjedoči i sjećanje S.S. iz Luke na noćne razgovore svog oca i susjeda, koji su satima stvarali kombinacije za svoju djecu ("to se po ciele noći razgovaralo"). Očeva je odluka bila u skladu s postupcima okolnih obitelji: starijeg je sina odlučio ostaviti kod kuće, a mlađega poslati u zanat. O kćerima se malo razmišljalo, računalo se da će se rano udati, a ukoliko ih je bilo više, jedino ih se moglo poslati u Zagreb. Susjed, koji je imao više djece, postupio je jednako, osim što je od kuće slao prvo one starije: najstarijeg sina poslao je učiti za krojača, drugog za postolara, trećeg za trgovca (kasnije je promjenio za postolara), četvrtoga za drvotokara, dok je najmlađeg ostavio kod kuće. (Kasnije su i sinovi koji su otišli dobili ili nešto zemlje ili isplatu.)

Složena struktura jedina je mogla omogućiti tadašnju nužnost: ostvarivanje prihoda različitim djelatnostima.⁶⁶ Veći broj članova raznih

⁶² Neki autori razlikuju potrebu za radnom snagom koju je nalagala proizvodnja i onu koju nameće zajednička potrošnja. Prema njima obje uvjetuju sastav domaćinstva. G. RYDEN, "Iron production and the household in Sweden", *Continuity and Change*, 10(7), 1995., 74., Jan de VRIES, "Between purchasing power and the worlds of goods: understanding the household economy in early modern Europe", u: J. Brewer, P. Porter (ur.), *Consumption and the World of Goods*, London 1992., 108.

⁶³ Srodstvo postaje okvir za "razvoj novih odgovora na potrebe koje nalažu nove prilike". M. SEGALEN, "Srodstveni odnosi u zapadnoeuropskim društvima", *Etnološka tribina*, 20, 1997., 36.

⁶⁴ Usporediti: Obitelj i u industrijskom okruženju koristi razne dopunske izvore prihoda. S. PENNINGTON, B. WESTOVER, *A hidden workforce: Homeworkers in England 1850-1985*, Basingstoke 1989.

⁶⁵ I. KARAMAN, "Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije", *Naše teme*, 33/1989., 10, 2651.-2652.

⁶⁶ "Srednje" velika domaćinstva pokazala su se najpogodnija kao veza tradicionalne samodostatnosti i kapitalizma, u uvjetima nestabilne robne proizvodnje. Veličina ovisi o potrebi "objedinjavanja dohodaka" koje se stječe različitim načinima. J. SMITH, I. WALLERSTEIN, M. EVERS, *Household and the World Economy*, London 1984., 29., 46., 91.-92.

spolova i uzrasta, zapravo se najbolje uklapao u gospodarske mogućnosti tadašnjeg seljačkog domaćinstva, na kojem je uvijek bilo dovoljno lakših poslova, koje su obavljali oni slabiji, omogućavajući da se radna sposobnost odraslih usmjeri na teže poslove u gospodarstvu ili ono najprofitabilnije što se može pronaći izvan domaćinstva. Vlastito se gospodarstvo nikada ne zanemaruje, ali o njemu redovno vode računa manje mobilni članovi: stariji i žene, dok se djelatnostima koje stvaraju zaradu izvan kuće bave mladi i muškarci. Bez ovoga "pokrića" kod kuće, nema niti odlaska: niti jednom nisam čula kako je nečija zemlja bila zapuštena jer je vlasnik otišao za lakšom ili većom zaradom. S jedne se strane zemlja suviše cijenila i od nje teško odvajalo, a s druge niti ponuda te vanjske zarade nije bila tolika. U pravilu raspoređivanje snaga ovisilo je o veličini posjeda i broju članova: što je veći posjed, više će članova ostati kod kuće. Kod najbogatijih potrebe za ovom dodatnom zaradom nema, na srednjim posjedima (već 3-5 j; B.K. Čučerje, F.K. Prepuštovec, M.D. Rinkovec, R.Š. Vučilčevo) u zaradu su išli ili otac ili djeca kad dosegnu radnu dob. S manjih gospodarstava za drugom zaradom polazila su djeca i otac (1-3 j; A.B. Stenjevec, F.K. Punikve, Š.H. Ves, J.Š. Budim, M.K. Viletinec, F.Č. Čret), dok kod najsiromašnijih u težake odlazi i majka (do 1 j, V.Z. Biškupec, D.S. Punikve, P.Č. Ves).⁶⁷ (Površina se ne odnosi jednako na sve kulture, tamo gdje dominira vinogradarska proizvodnja vrijede i drugačiji odnosi.)

Mješani karakter gospodarstva i razne aktivnosti članova domaćinstva ukazuju kako se još osnovno proizvodilo za vlastite potrebe, a tek višak davao na tržište.⁶⁸ Dopunjavanje prihoda sa svoga gospodarstva zaradom izvan njega omogućavalo je preživljavanje seljačkog domaćinstva. Vlastito je gospodarstvo, bez obzira na veličinu, još igralo glavnu ulogu i bilo jamcem gospodarske sigurnosti za same seljake, a na višoj razini, omogućavalo intenzivniju akumulaciju kapitala, iako pretežno u drugim rukama. Upravo u toj sigurnosti leži razlog pristanku na nižu dnevnu zaradu (usporedivo s gradskim radnicima), pa se seljačko domaćinstvo pokazuje kao glavna "jedinica eksploatacije".⁶⁹

Složena je obitelj uz gospodarsku pružala i socijalnu sigurnost: kod nezaposlenosti nekoga od članova (ili bolje rečeno privremene nemogućnosti

⁶⁷ S posjeda do 2 ha u "nuzzaradu" ide 50% obitelji, 2-5 ha 40%, a 5-10 ha samo 10% obitelji. S. DUBIĆ, *Prilog istraživanju*, 18.; Kasnije daje veće postotke: za imanja ispod 2 ha smatra kako svi moraju potražiti drugu zaradu, a s onih od 2-5 ha čak 69%. Isti, *Istraživanje inokosnih seljačkih gospodarstava*, Sarajevo 1953., 141.-143. (rezultati istraživanja iz 1932.g.)

⁶⁸ M. MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, 304.

⁶⁹ J. SMITH, I. WALLERSTEIN, M. EVERS, *Household*, 90.-92. Država uvijek utječe na strukturu obitelji (osnovne proizvodne društvene jedinice). J. SMITH, I. WALLERSTEIN, *Creating and Transforming Households*, Cambridge 1992., 16., 18. Predavec u svom računu o godišnjem novčanom učinku šest seljačkih domaćinstava upozorava na potplaćenost, ali disparitet prodajnih cijena na selu i kupovnih u gradu gleda kao činjenicu koja može ići u prilog zalaganju HSS na zadržavanju seljaka na zemlji (jeftinije i bolje živi u selu). J. PREDAVEC, *Selo i seljaci*, Zagreb 1934., 295.-296.

iskoristiti njegovu radnu snagu u punom opsegu), bolesti i starosti. Osiguravala je i mlade bračne parove u najosjetljivije doba njihovog obiteljskog životnog ciklusa.⁷⁰

Živjeti u nuklearnoj obitelji mnogima je značilo otežane radne uvjete, veći teret ili nemogućnost ostvariti zaradu koju bi se moglo. Otac R.Š. (Vučilčevo) bio je jedan od rijetkih muškaraca u selu koji se nije bavio međunarodnom trgovinom konjima. Ono što je u drugim krajevima nosilo blagostanje, a to je da je bio jedini nasljednik, jer su od sve djece preživjeli samo on i sestra koja se udala u susjedno selo (nije dobila zemlju), postala je otegotna okolnost u mjestu koje je nudilo veću zaradu u izvanpoljoprivrednim aktivnostima. (*"Otac ni mogel kuću ostaviti. On je ostal sam z materom, a drugi dečki kaj su imali više braće su išli v Italiju. Skorom kod sake kuće."*) Iz nedaleke Luke muškarci su rado odlazili u Zagreb za sezonskom zaradom, no mogli su samo oni koji su imali dovoljno veliku obitelj kod kuće. Gdje članovi nisu mogli obaviti sve poslove sami, *"onda muž niti nie mogel iti"* (S.S. Luka).

Završit ću s jednim zanimljivim detaljom koji pokazuje kako se život u složenoj obitelji zapravo i očekivao. Mladi su spremni na to da će živjeti u složenim obiteljima barem neko vrijeme, tako da samo vjenčanje ne donosi potpunu promjenu života. Pripremaju se za period privikavanja na novo domaćinstvo, što bi trebalo biti olakšano odgojem u poslušnosti autoritetu starijeg. Jedno od zanimljivih pokazatelja kako je brak za djevojku/snahu nije značio drugo do nastavak težih fizičkih poslova (koje kao mladi preuzimaju od starijih) i pokoravanja autoritetu (sada svekrve, a ne više majke), je i to da većina nije znala kuhati. To je bio posao koji je kod kuće radila baka ili majka, a mladima često nije trebalo, štoviše, smatralo se da im još zadugo niti neće trebati, a naučiti će postepeno uz svekrvu. (*"Nisam znala još ni kuhati. A kak bi znala kuhati, kad je mama kuhala, a mi smo odale po vani. Ja nisam niš znala kad sam došla, a morala sam kuhati. Ja sam skuhalo i tak sam se naučila."* D.K. Šestine) Mnoge su učile kuhati od svekrva, no D.K. je to morala sama, jer su se radi svađa gotovo domah odvojili od muževe obitelji. Kuhati nije znala niti M.D. iz Rinkovca, a A.P. iz Črešnjevca vlastita baka nije željela učiti kuhati, bojeći se da joj mladi ne ugroze položaj gazdarice.

8. Zaključak

Između dva svjetska rata seljačka obitelj zagrebačkog Prigorja i Hrvatskog zagorja i dalje je bila osnovna proizvodna jedinica, koja se svojom strukturom (brojem članova) i gospodarskim djelatnostima prilagođavala širim

⁷⁰ Jedna od važnih obiteljskih funkcija, koja se ispunjavala neovisno o zajedničkom stanovanju (moguća patrilokalnost ili neolokalnost). Ako je stanovanje odvojeno, obično se iskazuje novčanom pomoći, što je slučaj u regijama s razvijenijom novčanom privredom (R. WALL, "Introduction", u: R. WALL, J. ROBIN, P. LASLETT, *Family forms in historic Europe*, 23.), a kod zajedničkog stanovanja višestruku korist izvlače obje strane (Isto, 33.).

društvenim promjenama, prije svega prodiranju robno-novčane privrede s jedne strane i nedostatnim društvenim mogućnostima zapošljavanja raspoložive radne snage s druge.

Kako bi osiguralo razne vrste prihoda i iskoristilo što više mogućnosti koje tržište rada ili proizvoda pruža, seljačko domaćinstvo zadržava složenu strukturu, zahvaljujući kojoj može usmjeriti svoje članove prema različitim tipovima prihoda. Složena struktura dulje se zadržava na većim posjedima, a na manjima, koji čine većinu, prevladava tip privremene složene obitelji, tj. složena struktura se susreće u "kriznim" fazama životnog ciklusa, koje se poklapaju za tek vjenčani bračni par s malom djecom i za ostarjele roditelje.

Seljačka obitelj sa svojom prilagodljivom složenom strukturom, planiranjem zapošljavanja svojih članova, njihovim osiguravanjem u slučaju nezaposlenosti, bolesti ili starosti, strategijom koja pokušava na razne načine osigurati svoj kontinuitet, kao i budućnost onima koji će otići, omogućavala je funkcioniranje pojedinca u postojećim gospodarskim uvjetima. Ujedino je bila jedina socijalna sigurnost kojoj se mogao nadati.

SUMMARY

THE STRUCTURE OF PEASANT FAMILIES IN THE REGIONS OF PRIGORIJE AND ZAGORIJE (1918-1941)

During the interwar era, the peasant family in the Prigorije and Zagorije region of north eastern Croatia (Zagreb countryside) was the fundamental unit of economic production. It adapted its structure (number of members) and economic activities to wider social changes, above all else the expansion of a capitalist money economy on the one hand and the lack of occupational and social opportunities to relieve excess labour on the other.

To ensure various sources of income and to take advantage of as many opportunities offered by the market as it could, the peasant family retained a complex structure, this way it could direct its members to different types of economic activity. Complex social structures were retained longer on larger land holdings. On smaller holdings, which made up the majority, complex structures were more temporary, that is to say, they were retained during "crisis" phases in life, such as when a couple was newly married with young children or when parents reached an advanced age.

The peasant family with its adaptable structure, its planning of its members economic activities, its support in times of an individual's unemployment, infirmity or old age, ensured by these strategies its own continuity, but it also offered those individuals who left home some support in the difficult economic conditions current at the time. It was the only source of social security on which one could count.